

Marginalije k problemu nacionalnih identifikacij

Izbruh nacionalizmov na ozemlju nekdanje Jugoslavije je pojav, ki že zaradi svojih političnih posledic (vojna) sproža vrsto vprašanj, vrednih podrobnejše analize. Eno izmed takšnih je prav gotovo vprašanje o genezi nacionalizmov, vprašanje, kako to, da so se poudarjene nacionalne identifikacije, s katerimi imamo danes opraviti na prej »enotnem« ozemlju Jugoslavije, sploh pojavile. Kje iskati njihove korenine, vzroke? In to še posebej v luči dejstva, ker je bila v ne tako davni preteklosti prav Jugoslavija celo model »uspešno sestavljene« večnacionalne države; Jugoslavija je bila namreč več desetletij država, sestavljena iz vrste narodov, ki pa niso prihajali v mednacionalne konflikte takšne moči in obsega, ki bi vodili v uničenje enovite državne tvorbe.²

S tega vidika se tako več kot upravičeno zastavlja vsaj dvojje vprašanje:

1. zakaj so se nacionalizmi na ozemlju nekdanje Jugoslavije sploh pojavili;
2. in »od kod so se vzeli« oziroma iz česa so zrasi?

Pri iskanju odgovorov na ti dve vprašanji večinoma prevladuje vtis o diskontinuiteti – vtis, da so izbruhu nacionalizmov prekinili neko, do tedaj obstoječo nekonfliktnost mednacionalnih odnosov, in vzpostavili novo »razmerje sil«, ki je s predhodnim stanjem v popolnem nasprotju. Zdi pa se, da takšne razlage, ne glede na to da na videz ustrezajo realnemu poteku dogodkov, nenadnega preobrata k nacionalizmom ne zmorejo uspešno pojasniti. In to ne predvsem zato, ker so časovni intervali, v katerih je treba pojasniti navedeno spremembo, izredno kratki, prekratki za vzpostavitev radikalno novih identifikacijskih shem.

V nadaljevanju bomo nasprotno skušali pokazati, da so izbruhu skrajnega nacionalizma pri narodih, ki so bili v preteklosti vključeni v jugoslovansko državo, rezultat reorganizacije identifikacijske matrike. Gre torej za tezo, da pri izbruhu nacionalizmov na jugoslovanskem ozemlju nimamo opraviti z nobenimi novimi, v preteklosti neobstoječimi vsebinami. Nasprotno, vse tisto, kar se danes kaže v izbruhih nacionalizmov, je po vsebinski plati obstajalo že v času, ko so jugoslovanski narodi živeli v nacionalno brezkonfliktnih odnosih, v t. i. »bratstvu in enotnosti«. Iskanje odgovora na vprašanje, »od kod so se nacionalistične vsebine vzele«, je tako docela nepotrebno – le-te so bile namreč ves čas »že tu«, nekako pripravljene, da »izbruhnejo«. To, da niso v obliki skrajnih nacionalizmov izbruh-

* Dr. Vesna Godina, docentka na Fakulteti za družbene vede.

¹ Besedilo je prirejena verzija referata, ki je bil pod naslovom *Nationalism and Identity Crisis in Yugoslavia* predstavljen na konferenci *Issues of Identity in Contemporary Yugoslavia: Antagonism and Construction of Community*, ki je potekala na University of Kent v Canterburyju od 20. do 23. 8. 1992.

² Čeprav je seveda res, da so nacionalni konflikti in manj eksplicitne ter spektakularne oblike nacionalizmov spremljale celotno povojno zgodovino socialistične Jugoslavije. Prvič so 1964 (na VII. kongresu ZKJ) in vse od tedaj je bil problem nacionalizmov bolj ali manj trajni predmet političnih razprav. Še posebej je to veljalo za obdobje po letu 1973, saj je bil začetek sedemdesetih let (1971–1973) označen z močnim izbruhom nacionalizmov (posebej na Hrvaškem, v Srbiji, deloma pa tudi v Sloveniji in Makedoniji). Napačno bi bilo tudi misliti, da nacionalizmi iz obdobja socialistične Jugoslavije niso bili usmerjeni v cepitev enotnega državnega ozemlja na več manjših držav (ki naj bi praviloma ustrezale ozemlju posameznih republik). Prav nasprotno je res – ideja o samostojnih nacionalnih državah je prevečala tudi že tedanja nacionalistična gibanja.

nile že prej, torej ni problem »vsebinske narave«, temveč predvsem problem statusa, ki so ga navedene vsebine imele v t. i. identifikacijski matriki. Ob izbruhu nacionalizmov tako ne gre za nikakršne spremembe na vsebinski ravni, temveč gre za spremembe na ravni statusa, torej forme. Tisto, kar se je ob izbruhu skrajnih nacionalizmov zgodilo, je sprememba statusa nacionalne identifikacije (še posebej v odnosu do t. i. »nacionalne« identifikacije).

Za kaj gre, bomo skušali pokazati: na eni strani s kratkim zgodovinskim ekskurzom o tem, kakšen je bil status nacionalnih identifikacij v obdobju pred izbruhom nacionalizmov; ter z analizo sprememb v sami identifikacijski matriki po izbruhu nacionalizmov na drugi strani.

Česa smo bili naučeni?

(Ali: Drobci iz zgodovinskega ekskurza o statusu nacionalnih identifikacij iz obdobja pred izbruhom nacionalizmov)

Med obstojem na videz brezkonfliktne večnacionalne jugoslovanske države je bila vzdrževanju in ohranjanju brezkonfliktnih mednacionalnih odnosov posvečena izredno velika pozornost. To dejstvo se je izražalo na več načinov, izmed katerih bom v nadaljevanju omenila le nekatere.

Kot prvega naj omenim dejstvo, da je bila v sferi ideologije nekonfliktnim odnosom med narodi trajno namenjena eksplicitna pozornost, in to že od II. svetovne vojne pa vse do Titove smrti. Politično geslo, ki je idealno shemo nekonfliktnih mednacionalnih odnosov »zastopalo«, je bilo geslo »bratstvo in enotnost«.³

To geslo je označevalo in propagiralo dve bistveni razsežnosti mednacionalnih odnosov. Skozi »bratstvo« skupno povezanost (velikokrat asociirano na skupno slovansko poreklo jugoslovanskih narodov kot tudi na različne variante »panslaviističnih« idej⁴ jugoslovanskih narodov;) in skozi »enotnost« povezanost v enotno državno tvorbo, ki naj bi bila uresničitev dolgotrajnih zgodovinskih želja in interesov jugoslovanskih narodov. Jasna zahteva po ohranjanju med drugo svetovno vojno vzpostavljenega bratstva in enotnosti med jugoslovanskimi narodi je delovala ne samo zgolj kot politično geslo, temveč kot ena ključnih norm, standardov, odnosov v večnacionalni državi. Kot najvišji vrednoti ji je bila namenjena trajna politična pozornost. To ne nazadnje lepo ponazarja dejstvo, da je v Titovih govorih⁵ (od druge svetovne vojne pa vse do njegove smrti) jasna zahteva po ohranjanju »bratstva in enotnosti« tako rekoč zmeraj navzoča. Tako je npr. leta 1942 Tito govoril o »oboroženem bratstvu in enotnosti« (Kremenšek, Trojar, 1984: 91); leta 1945 pravi, da »na bratstvu in enotnosti temelji moč naše nove Jugoslavije« (Štaubinger 1980:81); leta 1969 govori o bratstvu in enotnosti kot »veliki pridobitvi« (prav tam: 185); leta 1971 pravi: »Dandanes je najbolj pomembno, da v naši deželi ohranimo to, za kar smo se borili, to je bratstvo in enotnost naših narodov. To potrebujemo veliko bolj kot karkoli in to bomo še dolgo potrebovali. Bratstvo in

³ Seveda se je vsebina navedenega gesla v štirih desetletjih obstoja socialistične Jugoslavije prilagajala in spreminjala, pač skladno s spreminjanjem družbenih in političnih razmer. Med vojno je tako »bratstvo in enotnost« imelo izrazito militantno vsebino (bilo je geslo, ki poziva na oboroženi boj) temu primerno in se je tudi govorilo o »oboroženem bratstvu in enotnosti«, po vojni pa je izgubilo prejšnjo militantno noto in je skozi (zgolj) »bratstvo in enotnost« pozivalo k izrazito nekonfliktnim odnosom.

⁴ Tudi v jugoslovanski socialistični državi je tako fantazma skupnega porekla (oziroma »skupne krvi«) imela izrazito integrativne politične funkcije; na »skupnem poreklu« se je namreč med drugim utemeljeval tudi skupni zgodovinski interes za enotno jugoslovansko državo.

⁵ Pri tem ni nezanimivo, da je bil prav Tito tisti, ki je bil poimenovan za »apostola enotnosti in bratstva« (Štaubinger, 1980:180).

enotnost nista nekaj kratkotrajnega, biti morata nujna in moramo ju stalno krepiti« (prav tam: 185); leta 1974 pa na primer opredeli bratstvo in enotnost za tisto, kar je »najpomembnejše med narodi« (prav tam: 189).

Že zgolj te kratke ponazoritve jasno nakazujejo, da je bilo »bratstvu in enotnosti« v hierarhiji vrednot jugoslovanske države pripisano izjemno visoko mesto; le maloštevilne so bile druge vrednote, ki so imele »bratstvu in enotnosti« primerljiv status. Morda sta bili zgolj še dve, ki sta imeli v ideološki shemi socialistične Jugoslavije podobno mesto: namreč »socializem« na področju političnih in »družbena lastnina« na področju ekonomskih vrednot.

Seveda je bila v skladu z opisanim pomenom bratstvu in enotnosti posvečena ustrežna pozornost tudi v izobraževalnem sistemu. Bratstvo in enotnost sta bila poučevana in učena; bratstvo in enotnost sta bila skozi izobraževalni sistem sistematično prenašana. To velja še posebej za predmete, ki so bili posvečeni določenim oblikam državlanske vzgoje; ne samo da sta bila pri teh predmetih »bratstvo in enotnost« prenašana kot ena najključnejših in najvišjih vrednot, temveč je bilo rušenje bratstva in enotnosti prikazovano tudi kot ena največjih nevarnosti za socialistično Jugoslavijo: po »teži« je bilo »razbijanje bratstva, enakosti in enakopravnosti narodov in narodnosti« (Radojić idr., 1983: 123) postavljeno na drugo mesto takoj za »onemogočanje in zadrževanje razvoja socialističnega samoupravnega sistema« (prav tam).

Načelo »bratstva in enotnosti« pa je (sicer manj eksplicitno) prevečevalo tudi druge predmete, ki niso neposredno sodili v t. i. državljansko vzgojo. Tako se je npr. celotna novejša zgodovina jugoslovanskih narodov rada prikazovala kot končno dosežena vzpostavitev »bratstva in enotnosti« tudi v ustreznih državnih okvirih (prim. npr. Kremenšek, Trojar 1984); v celotnem procesu izobraževanja pa se je rada zahtevala »vsakodnevna vzgojna dejavnost v duhu bratstva in enotnosti« (Osmi kongres ZKJ 1964: 40).

Napačno bi bilo misliti, da je nakazana politična in vzgojna dejavnost ostajala brez praktičnih rezultatov. Nasprotno: načelo bratstva in enotnosti je ne le »ponarodelo«, temveč je bistveno vplivalo tudi na oblikovanje identifikacijskih obrazcev. Ljudje so namreč posledično izoblikovali ustrežno obliko identitete, ki je »utelešala« načelo »bratstva in enotnosti«. Šlo je za identiteto »jugoslovanstva«, ki ni imela statusa nacionalne identitete, temveč status nadnacionalne identitete.

To pomeni več stvari. Najprej seveda to, da identiteta »jugoslovanstva« ni izključevala obstoja nacionalnih identitet. Nasprotno, obstajala je ob njih in predstavljala je »kanal sinteze« posameznih nacionalnih identitet. Drugič, »jugoslovanstvo« kot identiteta ni ustrezala nacionalni skupnosti, temveč državni tvorbi. Bila je torej v nekem smislu »državna identiteta«. To seveda pomeni tudi, da so narodom ustrezale druge, nacionalne identitete, ki so vso zgodovino obstoja Jugoslavije obstajale vzporedno z jugoslovansko identiteto. Tretjič, vsak posameznik je na tej ravni tako izoblikoval dve vzporedni vrsti identitete:⁷ nacionalno (ki je ustrezala

⁶ To se zanimivo kaže npr. ne le v tem, da se je državljanom socialistične Jugoslavije ta vrednota praviloma zdelo docela nevprašljiva, temveč npr. tudi v tem, da je refren o ohranjanju bratstva in enotnosti najti celo v ponarodelem glasbenem izročilu nekaterih jugoslovanskih narodov.

⁷ Za kakšno naziranje je šlo, lepo ponazarjajo naslednje Titove izjave: »Škoraj dvajset let živim v Beogradu in med Srbi se počutim kot Srb, medtem ko se na Hrvaškem počutim kot Hrvat. Sem Jugoslovan in drugače ne more biti« (Štaubinger, 1980:184). In še: »Sem proti slehernemu pritisku, ko gre za nacionalno opredelitev, se pravi, da bi se morali ljudje izrehati o tem, da pripadajo temu ali drugemu narodu. To ni potrebno. Je veliko ljudi, ki jih to moti. Dobro je, da se ljudje opredeljujejo, saj se temu ni mogoče izogniti. Sam sem rojen na Hrvaškem, tako kot moji predniki v Zagorju. To vedo vsi. Toda jaz sem Jugoslovan, po svoji funkciji, po vsem« (prav tam: 185–186).

la pripadnosti lastnemu narodu in ki je praviloma zemljepisno ustrezala delom jugoslovanskega ozemlja, organizacijsko pa vsaj pri največjih narodih: Slovencih, Hrvatih, Srbih, Črnogorcih in Makedoncih, bolj ali manj okvirom t. i. socialističnih republik) ter »jugoslovansko« (ki je ustrezala državnim okvirom ter gledano zemljepisno, celotnemu jugoslovanskemu ozemlju). In četrtrič, ti dve identiteti praviloma pri večini prebivalstva nista bili v konfliktnem odnosu. Če pa se je konflikt med njima vendarle pojavil, se je – praviloma avtomatično – razreševal v prid podrejanja nacionalni »jugoslovanski identiteti«. ⁸ Ta učinek gre – o čemer bomo še podrobneje govorili – pripisati mestu, ki ga je vsaka od identitet zasedala v okviru t. i. identifikacijske matrike.

Seveda je treba poudariti še nekaj: pomen, ki je bil »bratstvu in enotnosti« pripisovan, je treba brati tudi v »negativnem« smislu. S tem mislimo na to, da je za izrednim poudarjanjem tega načela obstajala bolj ali manj izražena zavest o dejanski konfliktnosti nacionalnih identifikacij, ki bi ob neupoštevanju načela »bratstva in enotnosti« lahko pripeljala do tudi ekstremnih mednacionalnih sporov. ⁹

To se je, kot vidimo, tudi zgodilo. Izbruh mednacionalnih konfliktov je torej mogoče vezati na posebno krizo identitete, namreč na krizo »jugoslovanske identitete«. Zakaj in kako je ta kriza privedla do izbruha mednacionalnih konfliktov, pa bo postalo nekoliko bolj jasno, ko bomo primerjalno analizirali identifikacijske matrike ter posebej odnose nacionalnih in nadnacionalne jugoslovanske identifikacije v njej.

Analiza identifikacijske matrike

Da bi bilo do zdaj povedano mogoče natančneje razložiti, se je treba vsaj na kratko pomuditi ob tistem, kar se zdi najustrezneje poimenovati kot »identifikacijsko matriko«. Gre za modele identifikacijske hierarhije; pri sleherni izmed nacionalnih enot imamo opraviti z množico identifikacij. Med njimi obstajata za našo razpravo dva bistvena odnosa: odnos hierarhije na eni in odnos nadzora na drugi strani. Smer hierarhije poteka od najnižjih proti najvišjim elementom identifikacijske matrike, medtem ko je smer nadzora obratna. Kombinacija obeh odnosov – torej hierarhije in nadzora – vodi v za nas na tem mestu ključno načelo, namreč v načelo, da višje ravni nadzirajo nižje ravni. ¹⁰

Za našo razpravo najpomembnejša posledica pravkar omenjenega načela je dejstvo, da kadar imamo opraviti z nižjimi ravni identifikacijske matrike, ki so v konfliktu/konfliktih, lahko višje ravni le-te ta konflikt nadzorujejo oziroma nevtralizirajo, seveda le takrat če so te višje ravni identifikacijske matrike med sabo v nekonfliktnih odnosih oziroma če gre za identifikacijo, ki je skupna posameznim matrikam identifikacije.

Dejstvo, da torej višja raven identifikacije pod določenimi pogoji lahko niveli-

⁸ Čeprav je seveda treba spet pripomniti, da se je tudi v obdobju obstoja socialistične Jugoslavije odstopalo od tega pravila; to se je kazalo v občasnih izbruhih tudi skrajnega nacionalizma (npr. v začetku sedemdesetih let), predvsem na Hrvaškem, v Srbiji, na Kosovu, pa tudi drugje.

⁹ Tako je npr. Tito nacionalizem leta 1971 označil za »hudo bolezen, ki kot rak zahrbtno načne organizem ne le posameznika, ampak kaj hitro tudi celotne organizacije in okolja...« (Štaubinger, 1980:186). Fantazma bolezni, ki načenja sicer zdravi organizem, je bila v ideologiji socializma poleg fantazme sovražnika (notranjega in zunanjega) eno od ključnih sredstev krepitve integrativnih vezi v večnacionalni jugoslovanski družbi.

¹⁰ Pri navedenih izhodiščih se v osnovah, kot je očitno, naslanjamo na razumevanje odnosov med hierarhijo in nadzorom, kakor je bilo razvito v sistemski teoriji.

zira konflikte na nižjih ravneh, pa je največjega pomena za razumevanje jugoslovanskega primera. Nižje ravni (gre za ravni, ki so v hierarhiji identifikacijskih matrik na predzadnjem mestu), torej ravni nacionalnih identifikacij, so bile ves čas obstoja jugoslovanske države v jedru v konfliktnih odnosih. Vendar pa je bila njim nadrejena identifikacija – gre za nadnacionalno jugoslovansko identifikacijo – za vse nacionalne identifikacijske matrike identična, s čimer je seveda blokirala konfliktnost nižjih ravni identifikacije. Če povemo nekoliko konkretnje: nacionalna identifikacija Srbov je bila v konfliktnem odnosu (zaradi vrste zgodovinskih in kulturnih vzorov) z nacionalno identifikacijo Hrvatov; vendar pa sta bila tako Srb kot Hrvat Jugoslovana, torej člana višje, nadnacionalne skupnosti. Z vidika pripadnosti tej nadnacionalni identiteti je konfliktnost na ravni nacionalnih identitet dobila sekundarni pomen.

Prav v tej zvezi je tudi treba razumeti centralnost gesla »bratstvo in enotnost«. To geslo je namreč geslo nadnacionalne identifikacije in ima s tem v zvezi isto mesto, kot ga ima sama nadnacionalna identifikacija. Biti Srb oziroma biti Hrvat je bilo v tej luči sekundarna identiteta; tako Srb kot tudi Hrvat sta bila namreč – in to je bilo tisto, kar je v resnici »štelo« – predvsem najprej Jugoslovana; skozi »jugoslovansko« nadnacionalno »optiko« sta bila kljub razlikam člana iste skupnosti – torej »brata«. In v tej luči se zdi ponovitev »družinske fantazme« bratstva več kot zgolj naključna.

Po več kot štirih desetletjih pa je – kot smo že omenili – nadnacionalna identifikacija doživela kolaps. Jugoslovansko identifikacijsko načelo je prenehalo delovati; mesto nadnacionalne identifikacije se je »spraznilo«. Tako so najvišje mesto v hierarhiji posameznih nacionalnih identifikacijskih matrik zavzele nacionalne identifikacije. Te pa so bile, kot smo že omenjali, trajno v konfliktnih medsebojnih odnosih. Rezultat opisane spremembe v hierarhiji identifikacij je torej prehod prikritih mednacionalnih v izražene mednacionalne konflikte.

Izbruh mednacionalnih konfliktov, pospremljenih z vsemi oblikami (tudi militantnih) nacionalizmov, torej v Jugoslaviji ni niti slučajen niti trenuten. Je – kot sledi iz vsega do zdaj povedanega – nasprotno zakonit in žal tudi relativno trajen.¹¹

Povsem jasno je tudi, kaj do zdaj povedano pomeni s teoretičnega vidika. Opraviti imamo s klasično situacijo reorganizacijske simbolne mreže, ki in kakor izvira iz spremenjene točke prešitja. Če je bila mestu označevalca v obdobju socialistične Jugoslavije »jugoslovanska identiteta«, je z novim prešitjem v »post-socialistični« fazi to mesto zavzela nacionalna identifikacija. Ne gre torej za to, da bi se v »postsocialističnem« obdobju v identifikacijski matriki pojavile vsebine, ki jih prej ni bilo. Nasprotno, gre za to, da se spremeni formalni status nacionalne identifikacije. Premik točke prešitja tako le izrazi protislovja in konfliktnosti, ki so med nacionalnimi identifikacijami obstajale že tudi v prejšnji simbolni organizaciji. Reverzibilno torej udejanji načelo, da je prešitje akt »čudežne« preobrazbe kaosa v »novo harmonijo« (Žižek, 1984: 29). Ali povedano tudi drugače: izbruh nacionalizmov na ozemlju nekdanje Jugoslavije je lep primer tistega, kar sta Laclau in Mouffe opredelila za politiko kot sutirirajočo prakso (Laclau, Mouffe, 1989:88).

¹¹ Zdi pa se, da ta ugotovitev ne velja le za jugoslovanski primer, temveč se vedno bolj kaže kot pravilo v vseh postsocialističnih državah, ki so bile sestavljene iz več narodov (npr. Sovjetska zveza, Čehoslovaška). Tudi v teh državah propad ideološko zasnovane nadnacionalne identifikacije vodi v prevedbo prej prikritih v izražene mednacionalne konflikte.

Če naj ob koncu povem na kratko še nekaj misli o možni prihodnosti jugoslovanskih študij, bi se bilo treba še enkrat vrniti na že večkrat omenjeno dejstvo, da je izbruh nacionalizmov in mednacionalnih konfliktov na ozemlju nekdanje Jugoslavije treba povezati s »padcem« nadnacionalne identitete. Z vidika vsega do zdaj povedanega seveda tudi razrešitev »jugoslovanskega nacionalističnega vozla« zelo verjetno ni v vsebinskem pomirjanju nacionalnih identifikacij. Ta pot se zdi ne le nerealistična, temveč zelo verjetno povezana z izbruhom novih, dodatnih konfliktov.

Rešitev gre – nasprotno – iskati v ponovni vzpostavitvi nove, nadnacionalne identifikacije, ki bi z uresničitvijo omenjane funkcije nadzora mogla zagotoviti nivelizacijo konfliktov med nacionalnimi identifikacijami. Nadnacionalna identifikacija ima namreč v jugoslovanskih razmerah (menim pa, da tudi v vrsti drugih) lahko izrazito konstruktivno in pragmatično izjemno veliko uporabno vrednost.

Ta rešitev se zdi v današnjih razmerah nerealistična iz vsaj dveh vzrokov. Prvič, gre za problem, kje takšno nadnacionalno identifikacijo »najti« (kajti vsakršna oživitev jugoslovanske identifikacije se zdi danes popolnoma utopična; kakšne druge nadnacionalne identifikacije pa v današnjih razmerah »ni kje iskati«). In drugič, vprašanje je, ali je vzpostavitev takšne nadnacionalne identifikacije danes sploh še zaželeno.

Iz povedanega torej izhaja, da je razrešitev mednacionalnih konfliktov na ozemlju nekdanje Jugoslavije povezana z novim prešitjem identifikacijske matrike, kar pa se v praksi ne zdi ravno realistična možnost. Nevzpostavitev nadnacionalne identifikacije pa bo ohranjala mednacionalne konflikte (trajno) izražene, in to še toliko bolj, ker imajo ti izrazito konstitutivno funkcijo v politiki nacionalnih držav, ki so na novo nastale na ozemlju nekdanje Jugoslavije.

Povedano pa seveda tudi t. i. »jugoslovanske študije« postavlja v docela paradoksalen položaj: ne le da so te dobile svoj predmet šele v razmerah, v kateri Jugoslavija nima več nobene prihodnosti, temveč ga imajo ravno v samem manku lastnega predmeta, torej v predmetu, »ki je izginil«.

VIRI:

- KREMENŠEK, M. TROJAR, Š., 1984: Zgodovina. Ljubljana, DZS.
LACLAU, E., MOUFFE, C., 1989: Hegemony and Socialistic Strategy. London, New York: Verso.
MILLER, J. A., 1981: Šiv. (La Suture). V: Psihoanaliza in kultura. Ljubljana: DZS, str. 257–274.
OSMI kongres Zveze komunistov Jugoslavije. Gradiva, 1964.
RADOJIĆ, M., et al., 1983: Obramba in zaščita. Ljubljana: Partizanska knjiga.
ŠTAUBRINGER, Z., 1980: Plamenica iz Kumrova. Ljubljana: DDU Univerzum.
ŽIŽEK, S., 1984: Birokratija i uživanje. Beograd: SRC.